

СУЧАСНІ ПРИЗВИСЬКА СТРИЙЩИНИ

Марія МИКИТИН-ДРУЖИНЕЦЬ (Одеса, Україна)

У статті з'ясовується мотивація прізвиськ Прикарпаття, що походять від апелативів, імен та прізвищ. На основі темпоральної актуальності мотиванта західноукраїнські оніми розглядаються як прізвиська з актуальними та неактуальними тепер мотивами.

This article deals with motivation of nicknames of Subcarpathia, that are derived from appellatives, names and surnames. The west Ukrainian onyms are considered as the nicknames with an actual and nonactual motive nowadays, on the basis of temporal actuality of a motive definition.

Неофіційні іменування займають чільне місце в лексичному складі сучасної української мови. Збирання та вивчення їх розкриває потужну словотворчу фантазію народу, величезні потенційні можливості антропонімійної системи української мови, відіграє чималу роль у виявленні шляхів формування особових назв України на різних етапах розвитку.

В українській ономастиці можна виділити три етапи, коли виникало зацікавлення прізвиськами. Перший етап – кінець XIX ст. (М.Сумцов, В.Ястребов та В.Охрімович), другий період належить сімдесяти рокам XX ст. (М.Худаш, П.Чучка, І.Сухомлин, В.Чернецький) і останній етап – початок XXI ст. (С.Вербич, М.Лесюк, Б.Близнюк, М.Будз, Г.Бучко, О.Вербовацька, М.Наливайко, О.Антонюк, Н.Вренер, Р.Осташ).

Прізвисько, належачи до класу власних імен, на думку М.Дуйчак, виконує номінативно-ідентифікаційно-диференціальну функцію [5: 256]. Воно, як і інші слова-знаки, має багату гаму відтінків – від інтимно-лагідних до різко принизливих.

Прізвисько виразно мотивоване, воно підказується певною ситуацією і нагадує цю ситуацію постійно. Мотиви прізвиськової номінації зумовлені соціальними, географічними, ситуативними, фізичними та іншими чинниками. Зокрема, виділяють такі основні мотиви номінації, як: номінація за зв'язком з іншими об'єктами, номінація за зовнішнім виглядом, номінація за родом діяльності, за особливостями мовлення, за особливостями місця проживання, за прізвищем денотата [1: 7].

Прізвиська даються і в дитячому, і в юнацькому віці, але особливо – в зрілому, особам різних національностей та станів, особам обох статей; але значно рідше неофіційні імена даються жінкам, на них, зазвичай, переходить прізвисько чоловіка або батька з додатковими доповненнями і фонетичними змінами, відповідаючи статі та сімейному стану.

На сьогодні важливою залишається проблема класифікації прізвиськ.

Г.А.Архипов поділяє прізвиська за походженням на чотири групи: а) прізвиська, дані рідними, родичами чи батьками, які служать другими іменами (найчастіше серед представників старшого покоління); б) прізвиська, дані чужими людьми, які закріпилися за іменованими як неофіційні імена; в) тимчасові прізвиська (найчастіше даються серед школярів); г) прізвиська-табу (часто наявні серед молоді) [2: 159].

На думку З.П.Нікуліної, на основі семантичних відношень прізвиська можна поділяти на три групи: 1) оцінно-характерні, які характеризують особу за якоюсь її індивідуальною ознакою; 2) генесіонімичні, що характеризують іменованого через вказівку на когось із родичів; 3) відпрізвисьцеві, які не характеризують, але лише називають іменованого [8: 123].

П.Т.Поротников виділяє три групи прізвиськ: сімейно-родові, особисто-індивідуальні та колективно-територіальні. Сімейно-родові прізвиська сприймаються як жартивліві, особисто-індивідуальні як образливі, бо вони мають більше експресії і використовуються при найменуванні відсутніх осіб [10: 15-16].

Об'єктом нашого дослідження стали індивідуальні прізвиськові іменування мешканців Прикарпаття – смт.Дашава, Ходовичі, Стрийського району, Львівської області та сімейно – родові прізвиська с. Ходовичі.

Власне індивідуальні прізвиська вказують на окремого індивіда без його відношення до окремої сім'ї. Вони зберігають мотивацію виникнення, є менш стійкими, не передаються у спадок, хоча у мовленні використовуються часто. Аналізуючи прізвиська, необхідно брати до уваги темпоральну актуальність мотиванта – реальність у теперішньому часі, сталість/змінність протягом життя особи тих її ознак, що стали мотивантами [13: 67-68]. У

плані актуальності ознаки-мотиванти утворюють три групи: 1) сталі актуальні ознаки; 2) несталі актуальні ознаки; 3) сталі неактуальні ознаки.

Отже, мотиваційну класифікацію прізвиськ мешканців Стрийщини можна подати так:

I Тип “Прізвиська з актуальними тепер мотивами”: 1. Прізвиська зі сталою актуальністю мотивантів: а) прізвиська, що характеризують особу за її етнічною приналежністю – *Китаєць* (батько хлопця за походженням азіат); б) прізвиська, що інформують родинні зв’язки індивіда – *БД* (“Бандитова донька” – донька чоловіка на прізвисько Бандит), *Декова* (дружина дяка; [д’ек] у південно-західному діалекті, наддністрянській говірці) [3: 42]. 2. Прізвиська з несталою актуальністю мотивантів: а) прізвиська, що інформують психічні риси особи – *Гоша* (несерйозний чоловік), *Дикий* (чоловік з “диким”, крутим характером, “дикун”), *Маленький Мук* (флегматик, “ні риба ні м’ясо”), *Несміяна* (серйозна, сумна дівчина), *Смішний* (веселий хлопець); б) прізвиська, що інформують про фізичні властивості індивіда – *Батон*, *Табун*, *Кавун*, *Сальоний*, *Пица*, *Гадзіла* (товсті чоловіки та жінки); *Метелик*, *Шпрот* (худі чоловіки); *Довгий*, *Говгошийка* (чоловіки високого росту); *Кабачок* (худий і високий); *Блоха* (чоловік низького росту); *Дрібненька* (худенька і низького росту); *Локатори* (чоловік з великими очима), *Ляфá* (чоловік має великі вуха); в) прізвиська, що характеризують особу за специфікою діяльності – професією, службовим становищем, хобі, місцем роботи, іншими діями – *Алік* (від “алкоголік”, любить випити), *Бейжа* (жінка легкої поведінки), *Клізма* (у чоловіка “особлива” манера ходьби); *Марія Михайлівна* (чоловік виконує усю домашню жіночу роботу, особливо гарно вишиває і любить вирощувати квіти), *Нарколог* (працює в лікарні медбратом), *Робот* (ходить ривками, як робот), *Семошка* (любить лускати насіння “куди б не пішов”), *Тракторист* (працює трактористом), *Тренер* (любить ходити в спортивному одязі); *Щупачок* (любить ловити рибу); *Футболіста* (любить футбол); г) прізвиська, що характеризують індивіда за особливостями мовлення – *Добродій* (при вітанні чи звертанні говорить: “Пане добродію!”), *Кобася* (саме так чоловік вимовляє слово “ковбаса”), *Ляпа* (любить багато говорити, “ляпати, що попало”), *Льотчик* (часто вітається: “Привіт льотчикам!”), *Муля* (нечітко, з особливою інтонацією вимовляє слова, “муляє”), *Поросёнок* (у своєму мовленні використовує російські слова, серед них найчастіше слово “поросёнок”), *Шуфляда* (жінка любить багато говорити), *Прошувас* (жінка часто говорить “прошу вас”); ґ) прізвиська, що інформують про взаємовідносини людини з певними істотами, предметами, явищами навколишнього світу – *Тіна* (жінку назвали за кличкою її собаки), *Мурик* (чоловіка назвали за кличкою його кота); д) прізвиська, що інформують про зовнішній вигляд особи – *Бандит* (схожий на злодія), *Баран* (має кучеряве волосся), *Джипа* (має великі зуби, як колеса автомобіля “джип”), *Заяць* (має малий і широкий ніс), *Зуб* (має зламанний передній зуб), *Кадішон* (схожий на героя мультфільму), *Кіса* (схожий на одного з головних героїв фільму “Дванадцять стільців”), *Киця* (схожий на кішку), *Лейтенант Коломбо* (схожий на головного героя однойменного детективу, любить одягати світлий плащ), *Мошко* (схожий на жида – героя вертепної драми), *Пенні* (схожа на головну героїню твору “Пеппі Довга Панчоха”), *Рóхас* (Свиня) (схожий на свиню), *Циган* (має чорне “циганське” волосся).

II Тип “Прізвиська з неактуальними мотивами”. 1. Прізвиська з неактуальними тепер мотивами: а) прізвиська, що інформують про психічні риси особи – *Бац* (неврівноважений, “прибацаний”); б) прізвиська, що інформують про фізичні властивості індивіда – *Гарбуз* (у дитинстві чоловік мав велику голову); в) прізвиська, що інформують про місце проживання людини – *Червоний* (до одруження чоловік проживав у селі Верчани, яке люди прозивають “Червоне село”); г) прізвиська, що інформують про специфіку колишньої діяльності особи – *Буруля* (грав роль Борулі у виставі І.Карпенка-Карого “Сто тисяч”), *Дек* (був дяком у церкві), *Музіка* (грав на весіллях), *Орера* (грав на акордеоні, у той час був популярний музичний ансамбль “Орера”), *Петро Кінська Смерть* (був фірманом, дуже бив коней), *Таксист* (працював таксистом); ґ) прізвиська, що інформують про особливості мовлення індивіда – *Бабачок* (якось на бачок (бак) сказав “бабачок”), *Гарний* (часто вживав слово “гарно”), *Генерал* (після армії любив розповідати цікаві історії про генералів), *Льолік* (у дитинстві на сорочку казав “льоля”), *Петушок* (коли прийшов з армії, сказав матері: “Ріж, мамаша, петушка” (рос.)), *Луць* (у дитинстві так називала його мама), *Семен* (у школі якось співав

пісню “Ой ти гарний, Семене...”), *Чомба* (колись заспівав у пісні “чомба при лузі стояла” замість “чом би при лузі стояла”); д) прізвиська, що інформують про взаємини людини з неродичами, просто з живими істотами, з предметами, з явищами дійсності – *Американець* (мав родичів у США і отримував звідки посылки), *Кеша* (мала у дитинстві велосипед “Кеша”), *Синий* (улюблений колір), *Шкіряний* (любив одягати шкіряну куртку); е) прізвиська, що інформують про зовнішній вигляд особи – *Білий* (у молодості любив одягати білий одяг), *Пінгвін* (у молодості любила одягатися у чорно-білий одяг).

Серед зібраних прізвиськ виділяється група антропонімів, які утворилися від прізвищ та власних імен людей. На думку І.А.Ніколаєва та Т.Б.Мещерякової, неофіційні назви від прізвищ – самостійний вид прізвиськ, які майже не пов’язані з іншими, найчастіше психологічними, критеріями, що лежать в основі прізвиська [7: 25-26]. В основі класифікації прізвиськ, утворених від прізвищ та власних імен, лежить класифікація І.Д.Сухомлина [12: 40-53]. Отже, прізвиська Стрийщини можна поділити на дві групи:

1. Прізвиська, які походять від власних імен людей: 1) від власного імені діда, прадіда – повне власне ім’я у функції прізвиська – *Гаврило* (прадід Гаврило), діалектно-розмовна форма власного імені – *Макс* (прадід Максим); 2) від патронімів – власного імені батька: а) *Трофим* (батько Трохим); б) за допомогою суфіксів -цьо-, -усь-: *Іванцьо* (Іван), *Павлусь* (Павло); 3) від матронімів – власного імені матері – з суфіксами -ин-: *Лізиний* (Ліза), *Машичин* (Марія), *Палагнин* (Палагна), *Павлінин* (Павліна); 4) від власного імені самого носія прізвиська: а) повне власне ім’я у функції прізвиська – *Кирило*, *Зоряна*, *Клавдія*; б) діалектно-розмовна форма імені – *Вальдемар*, *Владіс* (Володимир), *Ладик* (Владик); в) прізвисько з суфіксом, що додається до основи імені – *Іванчик* (Іван + -чик), *Марійця* (Марі-йц-я), *Ігорцьо* (Ігор+цьо); г) прізвисько, утворене за допомогою “усічення” основи – *Руля* (Ру[с]ла[н]), *Муся* (М[ар]уся); г) прізвиська, утворені за допомогою комбінації “усічення” з суфіксацією: *Любаша* (Любо[в]+аша), *Люнка* ([О]ль[га] + -унка) *Дорко* ([Тео]дор+ко), *Коліусик* ([Ми]кол[а]+усик), *Місюлик* (Михайло→Місь[ко]+ -улик), *Йосько* (Йос[ип] + -ько), *Руслік* (Русл[ан]+ -ік), *Стаська* ([Ана]стас[ія] + -ька); 5) за асоціацією від власного імені денотата: повне власне ім’я – *Гаврило Грині* (Гаврило), здрібніла розмовна форма імені *Миша-Коля* (у сім’ї було два близнюки Михайло та Микола, коли один із них виїхав, другого почали називати “за двох”), *Карасик* (Тарас+ик), *Кет* (Катерина). 2. Прізвиська, що походять від прізвищ осіб: 1) від прізвища іменованого, утворені шляхом комбінації “усічення” з суфіксацією – *Горобчиха* (Вороб[ець] + -чиха), *Мелендей* (Меленде[вич]+ й), *Гара* [Га[в]р[илів]+а], *Гриша* [Гри[ни]ш[ин]+а]; шляхом додавання звуків у середину слова – *Карандаш* (Кар-ан-даш), шляхом додавання суфікса до основи *Бабійка* (Бабій +ка); 2) за асоціацією від прізвища особи – *Грск* (Гергет), *Беля* (Лелів), *Валянок* (Валянський), *Цуцик* (Уцик); 3) від дівочого прізвища матері – *Діба*, *Сосна*, *Чорна*.

Є прізвиська (*Пуприків*, *Сусік*, *Пунцьо*, *Шпок*, *Пенсет*), значення яких інформатори пояснити не можуть, тобто відбулася повна втрата мотивації оніма.

Сімейно-родові прізвиська, за твердженням П.Т.Поротникова, називають не тільки одну особу, але й представників всієї сім’ї чи роду (групи сімей, які знаходяться в родинних зв’язках). Зазвичай, це прізвиська сімей, які мають одне прізвище. Відмінна особливість сімейних родових прізвиськ – передача їх, як і прізвищ, у спадок від батька до сина, від діда до внука. Відповідно, такі прізвиська не тільки виділяють особу, але й вводять її в загальний ряд представників окремої сім’ї чи роду. Сімейно-родові прізвиська дуже стійкі, хоча використовуються рідше, ніж індивідуальні. Вони є більш номінативними. Процес виникнення сімейних прізвиськ на основі індивідуальних можна спостерігати і в сучасних умовах: особисте прізвисько, передаючись у спадок, перетворюється в сімейне, але рідко стає родовим [11: 151-152].

Дослідники Б.Близнюк та М.Будз виділяють два типи найменувань “вуличні назви” і “власне прізвиська” [4: 93]. М.Л.Худаш запропонував для сімейно-родових прізвиськ термін “прізвищева назва” [15: 100]. Удосконалюючись та стабілізуючись, частина “прізвищевих назв при підтримці відповідних урядових актів перетворилася у прізвища, інша – продовжувала існувати тільки в усній традиції як неофіційні спадкові іменування поруч з

прізвищами. За структурою і функцією вони близькі до прізвищ, але, на відміну від останніх, легко замінюються іншими, творять варіанти.

Р.Осташ стверджує, що термін "прізвисько" існує у мовленні і не має якогось емоційного відтінку, слово це нейтральне. Найчастіше воно поєднується з прикметником "вуличне" (прізвисько), рідше доводиться чути "родове", "родинне" (прізвисько). Словом "вуличне" підкреслюють те, що це прізвисько неофіційне, вживається на території одної вулиці і села [9: 408-409].

Родове прізвисько – додаткова неофіційна (друга) усталена назва певної сім'ї і окремої людини, що передається спадково принаймні на три покоління по віковій вертикалі, а також охоплює рідних і двоюрідних братів і сестер по віковій горизонталі. Якщо така назва стосується усіх членів роду, то вживається у множинній формі, якщо лише одного члена роду – то в однині. У ролі такого прізвиська виступає переважно індивідуальне вуличне прізвисько засновника чи засновниці нового роду. При називанні членів роду прізвисько вживається в різних мовленнєвих антропонімічних формулах. У передгір'ї Карпат найбільш поширеними є тричленні структури, які утворюються переважно від імені денотата плюс патронім чи матронім [6: 322]: Василь Митра Павлового, Федьо Марусі Петришиної. У селі Ходовичі зустрічаються чотиричленні структури: Оксана Галі Петра Вітового.

Родинне прізвисько – неофіційна усталена назва кількох близьких між собою за походженням родів. Воно не обмежене віковою вертикаллю, хоч після четвертого покоління під впливом того, що суб'єкти називання, тобто оточуючі чужі люди, починають забувати деталі цих міжродових зв'язків, таке прізвисько має тенденцію звужувати сферу свого функціонування і зосереджуватися в основному на називанні однієї-двох гілок родини, тобто одного-двох родів. Такі прізвиська І.Я.Франко називає "іменами дворищ", які він описує в старостві Стрийському [14: 410-426].

І.Сухомлин у статті "Українські прізвиська людей як власні родові назви" поділяє родові антропоніми на два класи: 1) прізвиська антропонімного походження (власноіменні утворення); 2) прізвиська неантропонімного походження (відапелятивні утворення) [12: 39-40].

Серед виявлених нами сімейно-родових прізвищ мешканців села Ходовичі виділяємо наступні групи:

I Відапелятивні утворення:

1) прізвиська, що характеризують особу за специфікою діяльності – професією, службовим становищем, хобі, місцем роботи, вчинками, іншими діями – *Хрестикові* (у родині жінки дуже добре вишивали "хрестиком"), *Вім* (дід був колись у селі війтом), *Диригентові* (дід був диригентом церковного хору), *Капітанові* (прадід любив косити сіно, коли косили гуртом, він виривався вперед, а йому примовляли: "пішов капітан наперед, а військо за ним), *Кушнірові* (прадід був кушніром), *Старовітові* (прадід був у селі війтом; діти старого війта), *Столерчині* (дід був столяром), *Шевчуки* (прадід був шевцем), *Шефові* (в армії батько був шефповаром); *Ковальові* (прадід був ковалем), *Головишині* (баба була головою сільради);

2) прізвиська, що інформують про особливості мовлення особи – *Солодкі* (самі члени родини говорили про себе, що всі вони "солоденькі"), *Прошувас* (у своєму мовленні використовують дуже часто "прошу вас");

3) прізвиська, що інформують про зовнішній вигляд особи – *Вусатого* (прадід мав великі вуса), *Грубого* (прадід мав велику вагу тіла, був товстим, "грубим" (діал.)), *Сивачки* (дід і баба були сиві, "аж білі").

II. Власноіменні утворення.

Серед сімейно-родових прізвищ виділилася група антропонімів, що утворилися від прізвищ та власних імен.

1. Прізвиська, що походять від власних імен людей:

1) від власного імені діда, прадіда – за допомогою додавання до основи суфіксів: *Матійові* (прадід Матій + -ов- + -і), *Грицикові* (Гриць + -ик- + -ов- + -і), *Базьові* (Василь → Базьо + -ов- + -і), *Трофимові* (дід Трофим + -ов- + -і), *Альошові* (дід Олексій); *Іванчикові* (дід Іван + -чик- + -ов- + -і);

2) від власного імені матері – *Палагніні* (Палагна + суфікс – ин-і); *Василишині* (Василиха + суфікс -ин- + і); *Марухині* (Маруха + суфікс -ин- + і).

3) від власного імені (варіанта імені) баби, прабаби – за допомогою додавання до основи імені (до варіанта імені) суфікса -ин: *Маринині* (баба Марія → Марина), та суфікса -ов: *Сеньові* (баба Ксенія → [К]сен [ія] + -ьові), *Нацині* (баба Анастасія – Настя), *Павлінині* (баба – Павліна).

2. Прізвиська, які походять від прізвищ людей:

1) утворені додаванням до основи суфіксів – *Грибашко* (Гриб + -ашк), *Климчишині* (Клим [ко] + -чшин), *Ключикові* (Ключ [ик] + -ов-), *Кубаришині* (Кубар [а] + -иш+ ин-і), *Шабашкіні* (Шаба [н] + -шкін);

2) утворені за допомогою "усічення" основи – *Щурі* (Щур [ко] + і);

3) утворені за допомогою метатези – *Круті* (Куртий).

3. Прізвиська, які походять від імені та прізвища:

Шабаниколи (прізвище Шабан + ім'я М(н)икола).

Зустрічається прізвисько, утворене від апелятива та власного імені: *Гоцмаринчині* (гоц – у значенні дуже швидка, енергійна жінка); *Маринчині* – ім'я Марина + суфікси -ч- + -ин-).

В основному індивідуальні прізвиська смт. Дашава, Ходовичі, Стрийського району, Львівської області є відапелятивними, з актуальними тепер мотивами, а їх мотиваційною базою є зовнішній вигляд, специфіка діяльності, а також особливості мовлення та поведінки носіїв, а сімейно – родові прізвиська переважно антропонімного утворення (походять від імен, прізвищ).

Таким чином, прізвиська є своєрідним пластом і органічною складовою антропонімікону України. Живі оніми, які утворюються, функціонують, змінюються, набувають різних експресивних відтінків, є, безперечно, своєрідною скарбницею неофіційної сфери іменувань, адже вони дають можливість з'ясувати асоціативне мислення носіїв, соціально-історичні та соціально-культурні чинники.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Антонюк О.В. Мотиви прізвиської номінації с.Калиново Костянтинівського р-ну Донецької обл. // Питання сучасної ономастики. – Дніпропетровськ, 1997.
2. Архипов Г.А. Прозвища жителів деревни Средние Юри // Ономастика Поволж'я. – Уфа, 1973. – Вип.3.
3. Бевзенко С.П. Українська діалектологія. – К., 1980.
4. Близнюк Б., Будз М. Сучасні гуцульські прізвиська // Наукові записки. – Кіровоград, 2001. – Вип.37.
5. Дуйчак М. Прізвиська та їх мотивованість // Проблеми сучасної археології. – К., 1994.
6. Ліщинська Г. Сучасні прізвиська на Покутті // Наукові записки. – Кіровоград, 2001. – Вип.37.
7. Николаев И.А., Мещерякова Т.Б. О моделях прозвищного словообразования // Вопросы русского языкознания. – Душанбе, 1973.
8. Никулина З.П. О специфике индивидуальных прозвищ разных возрастных групп (на материале отфамильных местных прозвищ) // Проблемы лексикологии, фразеологии и лексикографии сибирских говоров. – Красноярск, 1975.
9. Осташ Р. Из життя сучасних українських прізвищ // Наукові записки. – Кіровоград, 2001. – Вип.37.
10. Поротников П.Т. Антропонимия замкнутой территории (на материале говоров Талицкого района Свердловской области) // Автореф. дис. – Казань, 1972.
11. Поротников П.Т. Групповые и индивидуальные прозвища в говорах Талицкого района Свердловской области // Антропонимика. – М., 1970.
12. Сухомлин І.Д. Українські прізвиська людей як власні родові назви // Говори і ономастика Наддніпрянщини. – Дніпропетровськ, 1970.
13. Тимінський М.В. До проблеми мотиваційної класифікації сучасних індивідуальних прізвищ // Мовознавство. – 1987. – № 3.
14. Франко І.Я. Причини до української ономастики // Зібрання творів у 50-и т. – К.: Наук. думка, 1982. – Т.36.
15. Худаш М.Л. З історії української антропонімії. – К.: Наук. думка, 1977.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Марія Микитин-Дружинець – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова; завідувач кафедри української філології Придністровського державного університету ім. Т.Г.Шевченка.

Наукові інтереси: історична орфоєпія, ономастика, психофоносемантика.